

Príslovky a častice *celkom, úplne – vôbec*

Mária Šimková

Jazykovedný ústav L. Štúra SAV Bratislava

Pri uplatňovaní desaťčlennej slovnodruhovej sústavy v slovenčine sa vo vedecko-výskumných prácach z oblasti lexikografie, ale aj syntaxe či korpusovej lingvistiky neraz stretávame s problémom jednoznačného určenia slovnodruhovej príslušnosti lexém, ktoré sa tradične považovali za príslovky, ale po vymedzení samostatného slovného druhu častice (porov. o tom napr. Šimková, 1999) ich na základe odlišného lexikálneho významu, syntaktickej spätelnosti a morfológických vlastností (neohybnosť, nestupňovateľnosť) zaraďujeme buď úplne, alebo aspoň v niektorom z významov medzi častice. Takými sú aj lexémy *celkom, úplne, vôbec* a ďalšie slová z významového okruhu prísloviak miery a/alebo častíc s kvantitatívnymi významami. Tieto dve skupiny sú z hľadiska určenia slovnodruhovej hranice medzi príslovkami a časticami najproblematickejšie (porov. aj Šimková, 1997).

Slovnodruhová príslušnosť uvedených výrazov v súčasných slovenských slovníkoch je rôzna:

	SSJ	VSRS	KSSJ
celkom	prísl.	prísl.	I. prísl.; II. časť.
úplne	prísl.	prísl.	prísl.
vôbec	I. časť.; II. prísl.	I. prísl.; II. časť.	I. prísl.; II. časť.

(SSJ: Slovník slovenského jazyka, 1959 – 1968; VSRS: Veľký slovensko-ruský slovník, 1979 – 1995; KSSJ: Krátky slovník slovenského jazyka, 1987)

Lexéma *vôbec*, ktorá je v kvantitatívnom význame antonymná a ako tzv. zdôrazňovacia častica synonymná s lexémou *celkom* (porov. výklad hesla *celkom* v KSSJ), a teda implikačne aj s lexémou *úplne*, má ako jediná vo všetkých slovníkoch rovnomerný výklad aj ako príslovka, aj ako častica. Lexéma *úplne* sa napriek svojej významovej blízkosti a synonymickej zameniteľnosti s príslovkou a časticou *celkom*, ktorá má už aspoň v KSSJ uvedenú aj časticovú príslušnosť, hodnotí výlučne ako príslovka. Rovnako v Slovníku spisovnej češtiny pro školu a veřejnost (1994) je pri hesle *úplný* prihniezdovaná iba príslovka *úplně*. V Mluvnici češtiny. 2 (1986) sa však slovo *úplně* nachádza medzi časticami hodnotiacimi mieru: *Je tím svým nápadem úplně posedlá.* (s. 235).

Skúsme do vety *Je tím nápadom posadnutá.* doplniť rôzne synonymá:

<i>Je tím nápadom</i>	<i>úplne</i>	<i>celkom</i>	<i>posadnutá.</i>
	<i>zjavne</i>	<i>doslova</i>	
	<i>očividne</i>	<i>dočista</i>	
	<i>maximálne</i>	<i>naozaj</i>	
	<i>mimoriadne</i>	<i>skutočne</i>	
		<i>dost'</i>	
		<i>prakticky</i>	

V prvom stĺpci sú synonymá, ktoré umožňujú utvoriť predikatívnu syntagmu s prijateľným významom (*posadnutosť je úplná, zjavná, očividná, maximálna, mimoriadna*) a v istých kontextoch si ich vieme predstaviť aj v tvaroch 2. či 3. stupňa (*jej posadnutosť bola najočividnejšia*). V druhom stĺpci sú okrem tvarov, ktoré celkom stratili gramatické kategórie, aj výrazy *skutočne a prakticky*, ktoré však neumožňujú zmysluplné transformácie: **praktická posadnutosť, *skutočná posadnutosť*. Lexémy *úplne* a *celkom* sú síce významovo synonymné a zameniteľné, ale nachádzajú sa v rôznych stĺpcoch, pretože v ďalších vlastnostiach sa rozchádzajú: *úplne* si zachovalo gramatické kategórie (stupňovateľnosť, schopnosť tvoriť predikatívnu syntagmu), *celkom* je zmeravený tvar, ktorý komplikuje, prípadne vôbec neumožňuje uplatniť transformáciu na prídavné meno. Je však otázne, či do istej miery uchované morfológické vlastnosti majú byť rozhodujúcim kritériom na určenie slovnodruhovej príslušnosti tej-ktorej lexémy. Ak sa pokúsime v obidvoch stĺpcoch použiť otázku miery ako lexikálno-sémantický test na potvrdenie príslušnosti výrazov uvedených v 1. stĺpci k príslovkám, zistíme, že odpovede nie sú veľmi logické či zmysluplné: do akej miery je tým nápadom posadnutá? **očividne, *mimoriadne...*

Uvedme si niekoľko dokladov, v ktorých bolo reálne použité slovo *úplne* (všetky doklady sú z tlače):

... *neskôr hovoril úplne inak.*

... *som úplne sám ...*

... *všetky filmy pre divákov do 20 rokov (teda vlastne úplne všetky) ...*

... *dostal mnohých "trafených" úplne do extázy.*

... *hospodársky rast bol financovaný úplne z domácich zdrojov.*

Základná poučka o príslovkách znie, že sa syntagmaticky spájajú so slovesami, prídavnými menami a v niektorých prípadoch s inými príslovkami. V uvedených vetách sa slovo *úplne* viaže so zámenami a podstatnými menami, pričom v poslednej vete je zameniteľné synonymom *výlučne*, čo je podľa KSSJ jednoznačná a výlučná častica (bez možnosti slovnodruhovej homonymie).

Na základe lexikálneho významu (hodnotenie/zdôrazňovanie kvantifikováním) a syntaktickej spájateľnosti konštatujeme, že lexéma *úplne* má v konkrétnych kontextoch slovnodruhovú príslušnosť častice.

Lexémy *čisto* a *doslova* nemajú na prvý pohľad nič spoločné s významom miery či kvantitatívnosti, ich odvodzovacie základy (*čistý, slovo*) disponujú iným lexikálnym významom. V istých kontextoch sú však nositeľmi významu *celkom, úplne*, preto aj na nich chceme ilustrovať možné spôsoby delimitácie častíc a prísloviek.

<i>čisto vyholená tvár</i>	–	<i>čisto akademická otázka</i>
<i>celkom / úplne vyholená tvár</i>	–	<i>celkom / úplne akademická otázka</i>
<i>*iba / *výlučne</i>	–	<i>iba / výlučne</i>
<i>čistejšie / najčistejšie</i>	–	<i>*čistejšie / *najčistejšie</i>
<i>vyholenie je čisté / úplné</i>	–	<i>*akademizmus je čistý</i>
<i>*tvár je len vyholená</i>	–	<i>otázka je len akademická</i>

Vidíme, že aj konštrukcia *čisto vyholená tvár*; aj konštrukcia *čisto akademická otázka* môže znamenať *celkom, úplne*, no v každom konkrétnom použití ide o iný význam, formálne potvrdený spájateľnosťou, ne/stupňovateľnosťou a ne/

zameniteľnosťou synonymami jednoznačne patriacimi k jednému slovnému druhu. V prvom príklade ide o príslovky, v druhom o častice. Podobne:

<i>doslova odpísať úlohu</i>	–	<i>nešli doslova nič</i>
<i>celkom / úplne odpísať úlohu</i>	–	<i>nešli celkom / úplne nič</i>
<i>presne / slovo po slove</i>	–	<i>vôbec / vonkoncom / naozaj</i>
<i>ako? / do akej miery?</i>	–	<i>*ako? // v akej miere?</i>
<i>odpíšeš tú úlohu doslova!</i>	–	<i>*nenájdeš nič doslova!</i>
<i>doslovné odpísanie</i>	–	<i>*doslovné nenájdenie / *doslovné nič</i>

V podstate sme použili postupy ako v predchádzajúcich prípadoch, ale chceme upozorniť ešte na jeden dôležitý moment – na emocionálny náboj, ktorý sa bežne pripisuje časticiam ako súčasť ich slovnodruhovej charakteristiky, nemal by však slúžiť za jediný kritérium na delimitáciu častíc od iného slovného druhu. Častice síce majú schopnosť vyjadrovať emócie, subjektívne postoje a nálady a modifikovať tak hodnotu výpovede, patrí to medzi ich primárne výpovedné funkcie, ale schopnosť expresivizovať výpoveď, zdôrazňovať niektoré jej časti majú aj iné slovné druhy. Napr. *doslova* ostáva príslovkou, hoci je pod vetným dôrazom a spolu s ďalšími suprasegmentálnymi javmi (a prípadne aj lexikálnymi prostriedkami) dodáva výpovedi emocionálny náboj: *On tú úlohu odpísal!* – *On tú úlohu odpísal doslova!* Podobne v príklade, kde je *doslova* časticou, sa môže použiť expresívne a expresivizujúce adjektívum, ktoré ním neprestáva byť ani v postavení na mieste častice: *nešli vôbec nič* – *nešli ničovaté nič*.

Analyzované konštrukcie sa môžeme pokúsiť ďalej rozvíjať:

<i>čisto vyholená tvár</i>	<i>čisto akademická otázka</i>
<i>celkom / úplne čisto vyholená tvár</i>	<i>*celkom / úplne čisto akademická otázka</i>

V prvom prípade *celkom / úplne* ako častice s príznakom miery potvrdzujú platnosť lexémy *čisto* ako príslovky (*do čista* – *dočista vyholená*); v druhom prípade potvrdzujú platnosť lexémy *čisto* ako častice.

<i>doslova odpísať úlohu</i>	<i>nešli doslova nič</i>
<i>odpíšeš tú úlohu doslova</i>	<i>*nenájdeš nič doslova</i>
<i>odpíšeš tú úlohu celkom / úplne</i>	<i>*nenájdeš nič celkom / úplne</i>
– v prvom stĺpci ide o príslovky;	
<i>odpíšeš tú úlohu celkom doslova</i>	<i>*nenájdeš nič celkom doslova</i>
– v tomto prípade je už slovo <i>celkom</i> časticou.	

Lexémy *celkom* a *úplne* sa teda používajú ako príslovky aj ako častice. Rozlíšenie prebieha na rovne presupozícnej i lexikálnej sémantiky, zreteľne sa reflektuje na syntagmatickej rovine a v niektorých prípadoch sa dajú využiť aj princípy morfofonematiky a morfológické vlastnosti skúmaných lexém (stupňovateľnosť, schopnosť tvoriť významovo korektnú predikatívnu syntagmu vo forme adjektíva). Lexémy *úplne / celkom* sú časticami tam, kde preváži význam hodnotenia miery (*úplne nič*, *úplne doslova*), a príslovkami v použitíach s priamym významom miery: *ulica je úplne / celkom zapchatá* (*je doslova zapchatá / je doslova úplne zapchatá / *je úplne doslova zapchatá*), príklad *je úplne vyriešený* (*riešenie je úplné*) a pod. V lexikografických opisoch je na rozlíšenie týchto významov nevyhnutné použiť preukazné príklady, prípadne aj s príslušnými modifikáciami.

Literatúra

Krátky slovník slovenského jazyka. 1. vyd. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková. Bratislava, Veda 1987. 592 s.

Mluvnice češtiny. 2. Tvarosloví. Red. J. Petr. Praha, Academia 1986. 536 s.

Slovník slovenského jazyka. Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959 – 1968. 6 zv.

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. 2. vyd. Praha, Academia 1994. 647 s.

ŠIMKOVÁ, M.: Slovnodruhovú príslušnosť výrazov maximálne/maximum a minimálne/minimum. Slovenská reč, 62, 1997, s. 274 – 282.

ŠIMKOVÁ, M.: Lexikografické spracovanie častíc v slovenčine. In: Varia VIII. Zborník materiálov z VIII. kolokvia mladých jazykovedcov. Modra-Piesok 25. – 27. november 1998. Zostavili M. Nábělková – Ľ. Králik. Bratislava, Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV 1999, s. 323 – 336.

Veľký slovensko-ruský slovník. Bratislava, Veda 1979 – 1995. 6 zv.